

## บทที่ 5

### บทสรุป

#### ความมุ่งหมายของการวิจัย

1. เพื่อเปรียบเทียบความมีมนุษยสัมพันธ์ของนักเรียนก่อนเข้าร่วมกลุ่มสัมพันธ์ และหลังการเข้าร่วมกลุ่มสัมพันธ์
2. เพื่อเปรียบเทียบความมีมนุษยสัมพันธ์ของนักเรียน หลังการเข้าร่วมกลุ่มสัมพันธ์ที่มีผู้นำกลุ่มต่างกัน

#### สมมติฐานของการวิจัย

1. หลังการเข้าร่วมโปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์ นักเรียนแต่ละกลุ่มมีมนุษยสัมพันธ์สูงกว่าก่อนการเข้าร่วมโปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์
2. หลังการเข้าร่วมโปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์ นักเรียนแต่ละกลุ่มมีมนุษยสัมพันธ์ไม่แตกต่างกัน

#### กลุ่มตัวอย่าง

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ได้แก่ นักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 โรงเรียนบ้านทุ่งนาวิทยา อำเภอหนองฉาง จังหวัดอุทัยธานี ภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2545 จำนวน 3 ห้องเรียน ผู้วิจัยจัดกลุ่มตัวอย่างโดยขั้นตอนต่อไปนี้

1. ให้นักเรียนทั้ง 3 ห้องเรียนทำแบบวัดความมีมนุษยสัมพันธ์
  2. ตรวจให้คะแนนมนุษยสัมพันธ์ตามเกณฑ์ที่กำหนด
  3. เรียงคะแนนมนุษยสัมพันธ์ของแต่ละห้องจากสูงไปถึงต่ำ
  4. จัดชุดคะแนนของห้อง 1, 2 และ 3 ที่เท่ากันหรือใกล้เคียงกัน ไว้ชุดเดียวกัน
- ได้ทั้งหมด 30 ชุด คะแนนของนักเรียนที่ไม่เข้าชุดไม่นำมาเป็นกลุ่มตัวอย่าง แต่ให้มาเข้าร่วมกิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์ตามปกติ

5. จับสลากเลือกผู้นำกลุ่ม โดยให้ผู้วิจัยและครูที่ปรึกษาจับสลากตามหมายเลข ผู้ที่ได้หมายเลข 1 เป็นผู้นำกลุ่มห้องเรียนที่ 1/1 คือผู้วิจัย ผู้ที่ได้หมายเลข 2 เป็นผู้นำกลุ่มห้องเรียนที่ 1/2 คือ ครูที่ปรึกษาคนที่ 1 และผู้ที่ได้หมายเลข 3 เป็นผู้นำกลุ่มห้องเรียนที่ 1/3 คือ ครูที่ปรึกษาคนที่ 2

### เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

1. โปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์ที่มีต่อมนุษยสัมพันธ์
2. แบบวัดความมีมนุษยสัมพันธ์

### วิธีดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยดำเนินการวิจัยตามขั้นตอนดังนี้

#### 1. ขั้นเตรียมการทดลอง

1.1 สร้างโปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์ โดยกำหนดคุณลักษณะที่ต้องการจะวัดคือความมีมนุษยสัมพันธ์ กำหนดกลุ่มเป้าหมายคือนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 วิเคราะห์องค์ประกอบ 5 ด้านของมนุษยสัมพันธ์ จัดหาแบบฝึกหัดที่วางโครงสร้างในลักษณะ เกม บทบาทสมมุติ กรณีตัวอย่าง สถานการณ์จำลอง ละคร กลุ่มย่อย ฯลฯ ผู้วิจัยสร้างขึ้นโดยกำหนดเนื้อหา จุดประสงค์ แนวคิด วิธีดำเนินการ เทคนิคและการประเมินผลไว้

1.2 สร้างแบบวัดความมีมนุษยสัมพันธ์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น วิเคราะห์ตามองค์ประกอบของมนุษยสัมพันธ์จำนวน 5 ด้าน โดยเลือกใช้แบบวัดลักษณะกำหนดสถานการณ์ และให้ผู้ตอบเลือกคำตอบที่มีอยู่ 3 ข้อเลือก ให้ตรงกับความคิดเห็น ความรู้สึก และพฤติกรรมของผู้ตอบ โดยข้อเลือกแต่ละข้อจะแสดงความมีมนุษยสัมพันธ์ในระดับที่ต่างกัน

1.3 การจัดกลุ่มตัวอย่าง เป็นนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 โรงเรียนบ้านทุ่งนาวิทยา อำเภอหนองฉาง จังหวัดอุทัยธานี ภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2545 จำนวน 3 ห้องเรียนให้นักเรียนทำแบบวัดความมีมนุษยสัมพันธ์ ตรวจให้คะแนนตามเกณฑ์ที่กำหนด นำคะแนนมนุษยสัมพันธ์ของห้อง 1, 2 และ 3 มาเรียงจากสูงถึงต่ำ จัดคะแนนที่เท่ากันหรือใกล้เคียงกันชุดละ 3 คน ได้ทั้งหมด 30 ชุด คะแนนของนักเรียนที่ไม่เข้าชุดไม่นำมาเป็นกลุ่มตัวอย่างแต่ให้เข้าร่วมกิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์ตามปกติ

1.4 จัดผู้นำกลุ่ม ผู้วิจัยและครูที่ปรึกษาประจำชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 จำนวน 2 คน ที่สมัครใจจะเข้าร่วมเป็นผู้นำกลุ่มจับสลากเลือกห้องที่จะเป็นผู้นำกลุ่ม ผู้ที่ได้หมายเลข 1 เป็นผู้นำกลุ่มห้องเรียนที่ 1/1 คือผู้วิจัย ผู้ที่ได้หมายเลข 2 เป็นผู้นำกลุ่มห้องเรียนที่ 1/2 คือ ครูที่ปรึกษาคนที่ 1 และผู้ที่ได้หมายเลข 3 เป็นผู้นำกลุ่มห้องเรียนที่ 1/3 คือ ครูที่ปรึกษาคนที่ 2

#### 1.5 เตรียมผู้นำกลุ่ม

1.5.1 เชิญชวนครูที่ปรึกษาชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 จำนวน 3 คน เข้าร่วมโครงการ มีครูที่ปรึกษาสนใจเข้าร่วมโครงการ 2 คน

1.5.2 ผู้วิจัยจัดปฐมนิเทศให้มีความรู้พื้นฐานในการจัดกิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์ และการใช้โปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์ จัดแผนการช่วยเหลือครูที่ปรึกษาโดยจัดแผนการนิเทศก่อนสอน สำหรับแต่ละกิจกรรม จัดเวลา 20 – 30 นาที หลังสอนเพื่อประชุมให้ข้อเสนอแนะ และการประเมินผล จัดเวลาพบกันทุกสัปดาห์เพื่อร่วมประชุมนำผลมาประเมินปรับใช้ในครั้งต่อไป

### 2. ขั้นตอนการทดลอง

2.1 เก็บคะแนนความมีมนุษยสัมพันธ์ของนักเรียนกลุ่มตัวอย่างทั้ง 3 ห้อง ไว้เป็นคะแนนก่อนการทดลอง

2.2 ดำเนินการทดลองโดยใช้โปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น โดยผู้วิจัย ครูที่ปรึกษาคนที่ 1 และครูที่ปรึกษาคนที่ 2 นำโปรแกรมไปใช้กับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ทั้ง 3 ห้อง ตามวันเวลาและสถานที่ที่กำหนด สัปดาห์ละ 2 ครั้ง วันอังคารและวันศุกร์ ครั้งละ 1 คาบ คาบละ 50 นาที ติดต่อกัน 12 ครั้ง รวม 6 สัปดาห์

### 3. ขั้นตอนประเมินผล

หลังสิ้นสุดการทดลองใช้โปรแกรม ให้นักเรียนกลุ่มตัวอย่างทั้ง 3 กลุ่ม ทำแบบวัดความมีมนุษยสัมพันธ์บับเดิม ( Posttest ) อีกครั้งหนึ่ง จากนั้นนำมาตรวจให้คะแนนตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้

### สรุปผลการวิจัย

จากการวิจัยสรุปผลได้ว่า

1. กลุ่มตัวอย่างที่ผู้วิจัยเป็นผู้นำกลุ่มมีค่าเฉลี่ยของมนุษยสัมพันธ์หลังการทดลองสูงกว่าก่อนการทดลองอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .001 กลุ่มตัวอย่างที่ครูที่ปรึกษาคนที่ 1 และครูที่ปรึกษาคนที่ 2 เป็นผู้นำกลุ่ม มีค่าเฉลี่ยของความมีมนุษยสัมพันธ์หลังการทดลองสูงกว่าก่อน

ทดลองอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 โดยภาพรวมพบว่ากลุ่มทดลองรวมทั้งหมดมีค่าเฉลี่ยของความมีมนุษยสัมพันธ์หลังการทดลองสูงกว่าก่อนการทดลองอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .001

2. กลุ่มตัวอย่างที่ผู้วิจัยเป็นผู้นำกลุ่ม กลุ่มตัวอย่างที่ครูที่ปรึกษาคนที่ 1 เป็นผู้นำกลุ่ม และกลุ่มตัวอย่างที่ครูที่ปรึกษาคนที่ 2 เป็นผู้นำกลุ่ม มีค่าเฉลี่ยของความมีมนุษยสัมพันธ์หลังการทดลองไม่แตกต่างกัน

## อภิปรายผล

จากการศึกษาผลการใช้กลุ่มสัมพันธ์ที่มีต่อมนุษยสัมพันธ์ของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ผลการศึกษาอภิปรายได้ดังนี้

โปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น ทำให้นักเรียนที่เข้าร่วมกลุ่มสัมพันธ์มีมนุษยสัมพันธ์สูงกว่าก่อนการเข้าร่วมกลุ่มสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 โปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์สามารถพัฒนาคุณลักษณะต่างๆของผู้เรียนได้ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัย เช่น ความเป็นผู้นำ (ชวณใจ คำวัฒนา. 2537) การแก้ปัญหา (พอใจ ดิษโต. 2537) การมีวินัยในตนเอง (ศศิธร ดีเหมาะ. 2539) การปรับตัวด้านสัมพันธ์ภาพกับเพื่อน (สุทิดา จารุเดช. 2541) เจตคติที่พึงประสงค์ต่ออาสาเสพติดให้โทษ (ศิริวรรณ ศรีวิชัย. 2542) พฤติกรรมกล้าแสดงออก (ลำเจียก สุวรรณมณี. 2542) การปรับตัว (ชรินทร์ ว่องวีระยุทธ. 2542) ความสามารถในการแก้ปัญหา (ทิพา พลแสน. 2544) โปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์มีประสิทธิภาพเพียงพอที่จะเปลี่ยนแปลงคุณลักษณะต่างๆได้ สอดคล้องกับทฤษฎีสถาน (Field Theory) ของ เคิร์ต เลวิน (Kurt Lewin) กล่าวว่าพฤติกรรมเป็นผลมาจากพลังความสัมพันธ์ของสมาชิกในกลุ่ม ต้องมีปฏิสัมพันธ์ในรูปของการกระทำ ความรู้สึกและความคิด มีการปรับตัวเข้าหากันพยายามช่วยกันทำงาน พยายามปรับปรุงบุคลิกภาพของตน ความแตกต่างกันทำให้เกิดพลังที่ทำให้การทำงานของกลุ่มไปด้วยดี และสอดคล้องกับทฤษฎีปฏิสัมพันธ์ (Interaction Theory) ของ เบลส์ (Bales) โฮมานส์ (Homans) และไวท์ (Whyte) กล่าวว่า กลุ่มจะมีปฏิสัมพันธ์กันโดยการกระทำกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งโดยมีปฏิสัมพันธ์ทางด้านร่างกาย วาจา จิตใจ จะก่อให้เกิดอารมณ์ ความรู้สึก และเมื่อพิจารณาถึงประโยชน์ของโปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์สามารถทำให้สมาชิกในกลุ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น และสมาชิกสามารถค้นพบสิ่งต่างๆด้วยตนเองซึ่งถือว่าเป็นประสบการณ์ตรง เพราะโปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์จะใช้เทคนิคต่างๆ เช่น เกม บทบาทสมมุติ

กรณีตัวอย่าง สถานการณ์จำลอง ละคร กลุ่มย่อย ฯลฯ สิ่งเหล่านี้จะทำให้สมาชิกเกิดการเรียนรู้ และเกิดการเปลี่ยนแปลงอันส่งผลให้สมาชิกเกิดความเจริญงอกงาม ดังที่

(บุหงา วชิระศักดิ์มิ่งคล, 2542. หน้า 30 – 31 ) กล่าวว่ากลุ่มสัมพันธ์ก่อให้เกิดการพัฒนาการด้านต่าง ๆ คือ พัฒนาการด้านสติปัญญา พัฒนาการด้านทักษะ พัฒนาการด้านเจตคติ ซึ่งสอดคล้องกับความคิดเห็นของ (ทองเรียน อมรัชกุล, 2523. หน้า 25 – 30 ) กลุ่มสัมพันธ์ช่วยฝึกทักษะให้อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างราบรื่น เช่นทักษะการเป็นผู้ให้และผู้รับ การปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม การรู้จักสิทธิของตนเองและผู้อื่นช่วยให้นักเรียนมีความร่วมมือในการทำงาน ฝึกการเป็นผู้นำ ผู้ตามที่ดีและเป็นสมาชิกที่ดีของกลุ่ม และ (พนม ลิ้มอารีย์, ม.ป.ป. หน้า 4 – 6 ) กล่าวว่ากลุ่มสัมพันธ์เป็นเทคนิคหรือกลวิธีของการกระตุ้นให้เกิดมิตรภาพระหว่างบุคคลและระหว่างกลุ่มบุคคล และยังช่วยปลูกฝังพัฒนาการแห่งตนและ (ทิตินา แซมมณี, 2545. หน้า 124 ) กล่าวถึงหลักการสำคัญของกลุ่มสัมพันธ์ทำให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมในกิจกรรมมากที่สุด แลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์เพื่อเกิดการเรียนรู้ที่ชัดเจนและกว้างขวางเกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง ได้วิเคราะห์อภิปรายและสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้

จากสภาพจริงในการดำเนินการทดลองที่ใช้ผู้นำกลุ่มโดยผู้วิจัย และผู้นำกลุ่มโดยครูที่ปรึกษา นักเรียนที่เข้าร่วมกลุ่มสัมพันธ์โดยมีผู้วิจัยเป็นผู้นำกลุ่มมีมนุษยสัมพันธ์สูงกว่าก่อนการเข้าร่วมโปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .001 นักเรียนที่เข้าร่วมกลุ่มสัมพันธ์โดยมีครูที่ปรึกษาคนที่ 1 และครูที่ปรึกษาคนที่ 2 เป็นผู้นำกลุ่มมีมนุษยสัมพันธ์สูงกว่าก่อนการเข้าร่วมกลุ่มสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ทั้ง 2 กลุ่ม เนื่องจากผู้วิจัยเป็นผู้ที่ได้ศึกษามีความรู้และเป็นผู้มีประสบการณ์ทางด้านพลวัตกลุ่มโดยตรง ครูที่ปรึกษาทั้ง 2 คน มีความสนใจในการเข้าร่วมกลุ่มสัมพันธ์ได้รับการปฐมนิเทศให้มีความรู้เกี่ยวกับพลวัตกลุ่ม การเป็นผู้นำกลุ่มในช่วงระยะเวลาสั้น มีการนิเทศก่อนสอนหลังสอน มีแผนการจัดการช่วยเหลือครูที่ปรึกษา มีการประเมินผลตลอดช่วงระยะเวลาที่จัดกิจกรรม ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่าผู้นำกลุ่มมีบทบาทสำคัญและเป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อประสิทธิภาพของโปรแกรม ดังที่ (บุหงา วชิระศักดิ์มิ่งคล, 2542. หน้า 173 ) กล่าวว่าทฤษฎีเน้นคุณลักษณะผู้นำ (Trait Theory) ทฤษฎีนี้จะพยายามอธิบายหรือศึกษาความเป็นผู้นำบนพื้นฐานของบุคลิกลักษณะส่วนตัวและคุณสมบัติของผู้นำ คือ มีความฉลาด มีความรู้ มีสติปัญญา มีความรับผิดชอบ มีความริเริ่ม มีความมุ่งมั่นติดตามงาน รู้ธรรมชาติของมนุษย์และมีความมั่นใจในตนเอง สอดคล้องกับ (ทิตินา แซมมณี, 2545. หน้า 15 ) กล่าวถึงคุณสมบัตินำต้องมีความเฉลียวฉลาด มีความรับผิดชอบสูง มีความสามารถในการจูงใจคน สามารถตัดสินใจได้รวดเร็ว และถูกต้องเป็นผู้มีความอดทนเต็มไปด้วยพลัง จะเห็นว่าการเป็น

ผู้นำกลุ่มที่ดีจำเป็นต้องมีคุณลักษณะหลายประการของความเป็นผู้นำโดยอาศัยการฝึกฝนและการเรียนรู้จากประสบการณ์ เนื่องจากทักษะการเป็นผู้นำเป็นทักษะที่สามารถฝึกฝนพัฒนาให้เกิดขึ้นได้ ดังนั้นผู้นำที่ได้รับการฝึกฝนอบรม สามารถที่จะนำไปใช้เพื่อพัฒนาและใช้ในการเรียนการสอน เช่น การสอนโดยใช้โปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์กับการเรียนการสอนวิชาอื่นๆ เช่น คณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ศิลปกรรมจริยธรรม ฯลฯ

อย่างไรก็ตามการเป็นผู้นำกลุ่มถ้าได้รับการปฐมนิเทศให้มีความรู้ ได้รู้ถึงเนื้อหาวิชาความเป็นมาขั้นพื้นฐานที่ชัดเจนของพลวัตกลุ่ม รวมทั้งนิเทศก่อนสอน หลังสอน มีแผนการจัดการช่วยเหลือครูที่ปรึกษาเป็นระยะๆ ก็จะสามารถเพิ่มประสิทธิภาพของการเป็นผู้นำได้ ทำให้ครูที่ปรึกษาสามารถทำหน้าที่เป็นผู้นำกลุ่มในการพัฒนานักเรียนตามคุณลักษณะต่างๆ ได้

#### ข้อเสนอแนะ

##### ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1. โปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นนี้
  - 1.1 ครูที่ปรึกษาน่าจะนำกลุ่มสัมพันธ์ไปใช้กับนักเรียน
  - 1.2 ผู้บริหารน่าจะจัดเป็นนโยบายที่นำเอาเทคนิคเหล่านี้ไปใช้
  - 1.3 สถานศึกษาที่เกี่ยวข้องที่มีบทบาทในการพัฒนาบุคลากรน่าจะมีการจัดอบรมระยะสั้นในการใช้กลุ่มสัมพันธ์
2. ครูที่ปรึกษาที่ตัดสินใจนำเอาโปรแกรมไปใช้ควร
  - 2.1 พัฒนาหรือปรับปรุงบุคลิกภาพให้เหมาะสมกับการเป็นผู้นำกลุ่มสัมพันธ์ ในการนำกลุ่มสัมพันธ์ไปใช้นั้นผู้นำกลุ่มต้องมีคุณสมบัติดังนี้คือ เป็นผู้ที่มีความรู้ มีความรับผิดชอบสูง มีความสามารถในการจูงใจคน มีไหวพริบแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ เป็นผู้มีความอดทน มั่นใจในตนเอง มีความจริงใจ กระตือรือร้น มีความไวในการรับรู้ ฯลฯ ซึ่งน่าจะเป็นบุคลิกภาพที่เหมาะสมกับการเป็นครูยุคปฏิรูปการเรียนรู้
  - 2.2 มีการเตรียมการอย่างดี ในการทำกลุ่มสัมพันธ์ไปใช้นั้นต้องมีการเตรียมการทุกอย่างไว้เป็นอย่างดี เช่น โปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์ สื่ออุปกรณ์ หัวข้ออภิปราย การประเมินผล ฯลฯ และควรเข้าใจหลักการกระบวนการกลุ่มสัมพันธ์พร้อมที่จะเปลี่ยนแปลง ยืดหยุ่นในสถานการณ์ต่างๆ ได้
3. ผู้บริหารสถานศึกษาควรส่งเสริมสนับสนุนให้มีการฝึกอบรมบุคลากรให้มีความรู้เกี่ยวกับกลุ่มสัมพันธ์เพื่อนำไปใช้ในการเรียนการสอน และพัฒนานักเรียน

4. เทคนิคกลุ่มสัมพันธ์สามารถนำไปใช้กับการเรียนการสอนในวิชาอื่นๆ และการพัฒนาคุณลักษณะต่างๆได้ หากผู้นำกลุ่มมีความรู้ความเข้าใจฝึกฝนตามโปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์

### ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยต่อไป

#### 1. อิทธิพลของผู้นำกลุ่ม

1.1 ควรใช้โปรแกรมกลุ่มสัมพันธ์เดียวกัน กับการทดลองโดยใช้ผู้นำที่ต่างกัน ได้แก่ ผู้นำที่ได้รับการนิเทศ และผู้นำที่ไม่ได้รับการนิเทศ

1.3 ควรใช้ผู้นำที่มีประสบการณ์กลุ่มในลักษณะอื่น เช่น เป็นผู้นำลูกเสือ ครูฝ่ายกิจกรรม กับครูที่ไม่มีประสบการณ์ทางด้านนี้

#### 2. การฝึกอบรมผู้นำกลุ่ม

2.1 การใช้ระยะเวลาในการฝึกอบรมในระยะสั้น

2.2 รูปแบบการฝึกอบรม

#### 3. ประสิทธิภาพของโปรแกรมกลุ่ม

3.1 ควรนำโปรแกรมไปใช้ในระดับชั้นอื่น เช่น ระดับประถมศึกษา ระดับอุดมศึกษา

3.2 ใช้โปรแกรมนี้เปรียบเทียบกับกิจกรรมพัฒนามนุษย์สัมพันธ์แบบอื่น เช่น การสอนประเภทต่างๆ กิจกรรมกลุ่ม กลุ่มให้คำปรึกษา กลุ่มฝึกอบรม กลุ่มเผชิญหน้า ฯลฯ

3.3 ควรนำโปรแกรมไปใช้กับกลุ่มคนที่ต่างกัน